

УДК 347.5

DOI 10.36919/3041-1149(Print).3.2024.38-42

М. М. Терещук,
аспірант кафедри права,
ПВНЗ «Європейський університет»
email: mtereschuk@e-u.edu.ua
ORCID ID 0009-0003-2244-6134

ОСОБЛИВОСТІ ПОНЯТТЯ ТА СУТНОСТІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

У статті розглядаються ключові аспекти та проблеми, пов'язані з юридичною відповідальністю в цивільному праві України. Відповідальність є фундаментальним інститутом, який забезпечує стабільність і передбачуваність цивільних правовідносин, а також захист прав і свобод учасників цивільного обороту. В умовах динамічних змін, соціально-економічних відносин і правового середовища виникає потреба в уточненні теоретичних підходів до визначення сутності відповідальності. Аналіз останніх юридичних досліджень свідчить, що юридична відповідальність стала самостійним комплексним правовим інститутом, який потребує глибшого доктринального аналізу. Проблематика статті зосереджена на недостатній розробленості теоретичних аспектів відповідальності, відсутності єдиних підходів до тлумачення змісту цього поняття та суперечностях у правозастосуванні. Мета статті полягає в комплексному дослідженні теоретичних і практичних аспектів відповідальності в цивільному праві України, визначенні основних понять, аналізі різних підходів до визначення цивільно-правової відповідальності та виявленні проблем і перспектив удосконалення законодавства. Підкреслюється, що юридична відповідальність є різновидом соціальної відповідальності, яка настає за порушення різних соціальних норм. У статті розглядаються питання про поняття юридичної відповідальності, її форми й особливості застосування в цивільному праві. Зокрема, описується можливість настання відповідальності в цивільно-правових відносинах без державного примусу, що робить її унікальною порівняно з іншими видами відповідальності. Також аналізуються відмінності між юридичною відповідальністю та іншими заходами правового захисту, акцентується увага на майновому характері цивільно-правової відповідальності, її компенсаційній спрямованості й рівності учасників правовідносин. Висновки статті наголошують на потребі в подальших наукових дослідженнях для вдосконалення правових норм і доктринальних підходів, що сприятиме підвищенню ефективності правозастосовної діяльності в Україні.

Ключові слова: цивільне право, відповідальність, збитки, відшкодування, майнові відносини.

Постановка проблеми. Відповідальність у цивільному праві є ключовим інститутом, який забезпечує ефективне функціонування правовідносин і захист прав і свобод учасників цивільного обігу. Однак в умовах постійних змін соціально-економічних відносин і правового середовища виникає потреба в перегляді й уточненні теоретичних підходів до визначення поняття та сутності відповідальності. Аналіз юридичних досліджень останніх років свідчить, що юридична відповідальність була піднесена в юридичній науці до рівня самостійного комплексного правового інституту [1, с. 24]. Відповідальність у її позитивних і негативних аспектах є одночасно категорією загальної теорії та соціології держави й права, загальної теорії соціального управління та заслуговує на більш глибокий аналіз. Недостатня розробленість теоретичних аспектів відповідальності, відсутність єдиних підходів до тлумачення змісту цього поняття та суперечності в правозастосуванні створюють потребу у всебічному науковому дослідженні цього правового інституту. Вирішення цих проблем є надзвичайно важливим для забезпечення стабільності та передбачуваності цивільних правовідносин, а також для підвищення ефективності правозастосовної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висвітленню проблем щодо поняття та змісту відповідальності загалом і цивільно-правової відповідальності зокрема в юридичній науковій літературі приділяли увагу такі вітчизняні дослідники, як В. А. Васильєва, І. О. Дзера,

А. С. Довгерт, Ю. М. Жорнокуй, О. В. Кохановська, В. І. Крат, В. В. Луць, Р. А. Майданик, О. О. Первомайський, В. Д. Примак, С. О. Сліпченко, І. В. Спасибо-Фатєєва та ін.

Мета статті. Ця публікація ставить перед собою за мету комплексне дослідження теоретичних і практичних аспектів відповідальності в цивільному праві України, виявлення особливостей і специфіки цього правового інституту, а також в аналізі його сутності та ролі у регулюванні цивільних правовідносин. Головні завдання охоплюють визначення основних понять, які стосуються відповідальності, дослідження різних підходів до визначення цивільно-правової відповідальності, а також аналіз окремих аспектів сутності цього поняття з метою виявлення проблем і перспектив удосконалення законодавства та доктринальних підходів у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Очевидно, що юридична відповідальність, яка настає за порушення норм права, є різновидом соціальної відповідальності, що настає за порушення різних соціальних норм. Юридичну відповідальність варто розуміти як форму впливу на порушників, реакцію держави на порушення правових норм та як втручання в соціальні інтереси суспільства й права особи [1, с. 24]. Хоча сутність відповідальності є однаковою незалежно від сфери застосовування, відповідальність як термін використовується в різних наукових дисциплінах, а питання про поняття юридичної відповідальності, і зокрема цивільно-правової, є дискусійним упродовж багатьох років.

Тривалий час питання юридичної відповідальності розглядалися переважно в контексті окремих галузей права (кримінального, адміністративного та щонайменше цивільного), зокрема державного примусу. Однак існує можливість настання відповідальності в цивільно-правових відносинах і без державного примусу, адже, наприклад, кредитор, який є стороною цивільно-правових правовідносин, може в деяких випадках сам застосувати передбачену законом або договором санкцію до правопорушника, не вдаючись до застосування елементів державного примусу. І водночас сам правопорушник іноді може визнати протиправність своєї поведінки та понести юридичну відповідальність без втручання компетентних державних органів.

Дискусії щодо питання про відповідальність у науковій літературі значною мірою пов'язані із співвідношенням категорій «обов'язок», «відповідальність» і «санкція». Водночас вважається, що юридичну відповідальність можна визначити як врегульований нормами права обов'язок відповідати за свої дії, а санкцію – як частину правової норми, яка вказує на наслідки, що настають у результаті реалізації диспозиції норми [2, с. 67]. Санкція є досить потрібним атрибутом правової норми, мірою державного примусу, яка є реакцією на протиправну поведінку. Відтак між санкціями та реалізацією відповідальності існує прямий зв'язок, адже якщо немає санкцій, то немає і відповідальності.

Водночас здатність особи відповідати за свої вчинки, піддаватися заходам державного примусу не є тотожною реакції держави на протиправну поведінку, яка виражається в можливості юридичної відповідальності [2, с. 67]. Ця можливість існує до правопорушення й незалежно від правопорушення. Юридична відповідальність – це насамперед санкція за правопорушення, передбачений нормами права наслідок, який настає в разі недотримання цих норм і виражається в застосуванні до правопорушника заходів примусу. Крім державного примусу, для юридичної відповідальності притаманними також є суспільний осуд, який передбачає наявність вини правопорушника, та негативні наслідки як особистих або матеріальних втрат. Інакше кажучи, відповідальність – це примусовий захід дотримання правових норм, що застосовується державними органами до тих, хто ці норми порушує.

З огляду на це правові наслідки, які не пов'язані з державним примусом, не є юридичною відповідальністю, адже юридична відповідальність – це потрібна правова реакція на вибір юридично врегульованого варіанта поведінки [2, с. 67]. Особливий характер юридичної відповідальності підкреслюється тим, що реакція визначається правовою нормою та спричиняється поведінкою, яка має юридичне значення, тобто є юридичним фактом. Загальне поняття юридичної відповідальності як потрібної правової реакції на вибір юридично врегульованої поведінки містить у собі як негативну, так і позитивну реакцію на вибір як дозволеної, так і забороненої поведінки.

Як впливає зі статті 3 Цивільного кодексу України, цивільне право регулює переважно майнові відносини на засадах неприпустимості позбавлення права власності, свободи договору, свободи підприємницької діяльності, судового захисту цивільних прав та інтересів,

справедливості, добросовісності й розумності [3]. Отже, цивільно-правова відповідальність має майновий характер, і настання такого виду відповідальності за загальним правилом повинно передбачати заподіяння шкоди майну чи інтересам правопорушника. Негативна цивільно-правова відповідальність виражається в покладанні на правопорушника додаткового фінансового тягаря [4, с. 160].

Відповідальність є одним із способів захисту цивільних прав, адже стаття 16 Цивільного кодексу України відносить до способів захисту цивільних прав такі заходи відповідальності, як примусове виконання зобов'язання в натурі, відшкодування збитків та інші способи відшкодування матеріальної шкоди, компенсація моральної (немайнової) шкоди [3]. Якщо юридична відповідальність є реакцією на протиправну поведінку, яка порушує права та інтереси інших осіб, то її застосування стає одним із засобів захисту [4, с. 162]. Водночас існування юридичної відповідальності й певних засобів захисту уможливило не лише захист прав та інтересів, які вже порушені, але й захист прав та інтересів, які ще непорушені. Відтак загальною метою цивільно-правової відповідальності є підтримання встановленого законом правопорядку у сфері цивільних правовідносин за допомогою захисту прав та інтересів відповідних суб'єктів.

Наступна особливість цивільно-правової відповідальності обумовлена рівністю учасників цивільних правовідносин і полягає в тому, що вона не має публічно-правового характеру, це – відповідальність рівних суб'єктів один за одного, відповідальність правопорушника перед потерпілим. Як наголошує В. А. Васильєва, не має значення наявність норми законодавства, в якій прописане це право, на відміну від умов настання публічної відповідальності, в основі якої покладено порушення норми права [5, с. 144]. Санкції, передбачені цивільним правом, сплачуються правопорушником на користь потерпілого.

У цивільному праві юридична відповідальність проявляється повною мірою як тягар свободи, адже, на відміну від публічно-правових відносин, у приватних правовідносинах відповідальність перестає бути лише покаранням. Відтак однією з найважливіших особливостей цивільно-правової відповідальності є автономія волі суб'єктів права [2, с. 67], адже кредитор має право притягнути боржника до відповідальності, але він також має право не робити цього, і в цьому випадку він несе всі фінансові наслідки. Боржник зі свого боку має право вимагати від кредитора усунення необґрунтованого приниження його автономії волі через відновлення його в первісному статусі після застосування заходів відповідальності.

Згідно зі статтею 1166 Цивільного кодексу України шкода має бути відшкодована повним обсягом особою, яка її завдала [3]. Ця суттєва ознака цивільно-правової відповідальності дозволяє визначити межі цивільно-правової відповідальності, яка, на відміну, наприклад, від кримінальної відповідальності, не має чітких меж санкцій за різні правопорушення. Цивільний кодекс України передбачає, що розмір відповідальності може бути збільшений або зменшений пропорційно до завданої шкоди. Наприклад, розмір відшкодування може бути зменшений за шкоду, завдану особою залежно від її майнового стану на підставі статті 1193 Цивільного кодексу України, або розмір відшкодування може бути збільшений за шкоду, завдану каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, як це передбачено статтями 1203 та 1208 вказаного Кодексу [3]. Водночас цивільне законодавство в окремих випадках допускає відступ від принципів рівності відповідальності між учасниками цивільних правовідносин. Певною мірою це пов'язано з потребою в захисті слабшої сторони в цивільних правовідносинах. Протилежна ситуація може виникнути, коли до окремих категорій учасників цивільних правовідносин можуть бути встановлені більш жорсткі вимоги (наприклад, для власників об'єктів підвищеної небезпеки).

Крім того, ще однією характеристикою цивільно-правової відповідальності є її компенсаційна спрямованість, адже вона направлена на досягнення позитивних результатів, які є метою майнових відносин, та на компенсацію заподіяної шкоди й відновлення майнового стану потерпілого від правопорушення. З цього також випливає майновий характер відповідальності у цивільному праві, тобто спрямованість на відновлення майнового становища потерпілої сторони [6, с. 162]. Враховуючи особливості предмета цивільно-правового регулювання та з огляду на загальноправове поняття юридичної відповідальності, цивільно-правову відповідальність можна визначити як потрібну цивільно-правову реакцію на вибір врегульованого нормами цивільного права варіанта поведінки.

Сутність цивільно-правової відповідальності як правового інструменту захисту суспільних відносин пов'язана із особливостями цивільно-правового регулювання [7, с. 47]. На цій підставі можна відмежувати цивільно-правову відповідальність від інших заходів правового захисту, які проявляють державний примус і в кінцевому підсумку спрямовані на відновлення порушених майнових прав. Заходи захисту мають на меті лише забезпечення виконання існуючого обов'язку або відновлення суб'єктивного права, вони слугують для примусового виконання юридичного обов'язку, для відновлення суб'єктивного права. В юридичній літературі зазначається, що варто відрізнити юридичну відповідальність від інших форм примусового впливу, як-от примусове виконання зобов'язання, де санкція є додатковим обов'язком [2, с. 67].

З огляду на те, що суб'єкти цивільних правовідносин є рівними та незалежними, відповідальність одного з них перед іншим можна розглядати як вираження сутності цивільно-правової відповідальності. Звідси випливає й інша особливість цивільно-правової відповідальності, яка полягає в її майновому характері [6, с. 160] і тим самим відрізняє її, зокрема, від кримінально-правової та інших видів відповідальності. Цивільно-правова відповідальність завжди спрямована насамперед на відновлення порушеного майнового стану кредитора – потерпілого, і саме майновий характер відшкодування забезпечує найбільш адекватну та справедливую компенсацію, що відповідає інтересам потерпілого. Наприклад, на думку Верховного Суду, підхід, за якого потерпілий у будь-якому випадку повинен звернутися із заявою про відшкодування цивільно-правової шкоди, є несправедливим, якщо потерпіла особа, навіть стягнувши із страховика страхове відшкодування на підставі судового рішення, не отримує реального відшкодування завданої шкоди [8].

Висновки. Відсутність консенсусу серед науковців щодо розуміння юридичної відповідальності загалом і цивільно-правової відповідальності зокрема є значною перешкодою для правильного тлумачення цього інституту. Поняття юридичної відповідальності має визначатися на основі загальнонаукового розуміння, а визначення цивільно-правової відповідальності належить до поняття юридичної відповідальності як особливе до загального. З огляду на особливості предмета цивільно-правового регулювання цивільно-правову відповідальність можна визначити як потрібну цивільно-правову реакцію на вибір врегульованого цивільним правом варіанта поведінки.

Специфіка цивільно-правової відповідальності визначається особливим предметом цивільно-правового регулювання та втілюється в її майновому характері, рівності сторін, відсутності публічно-правового характеру й компенсаційній спрямованості. Зміст цивільно-правової відповідальності полягає у відновленні становища потерпілого, яке існувало до порушення його права, що впливає з природи цивільно-правової відповідальності, яка має компенсаційну та відновлювальну мету. Отже, подальші наукові дослідження в цьому напрямі дозволять забезпечити ефективність і передбачуваність правозастосування у відносинах між потерпілими та завдавачами цивільно-правової шкоди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Біленко М. С. Щодо питання цивільно-правової відповідальності в умовах уніфікації законодавства. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 6. С. 23–27. URL : <https://doi.org/10.32782/392214>
2. Іващенко В. В. Цивільно-правова відповідальність як вид юридичної відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 2/2019. С. 66–69. URL : http://www.lsej.org.ua/2_2019/18.pdf
3. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
4. Комарницька І. І., Буцяк М. Поняття, ознаки та види цивільно-правової відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2/2023. С. 159–162. URL : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/35>
5. Зозуляк О. І., Парута Ю. І. Перспективні напрями удосконалення цивільно-правової відповідальності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Том 63. С. 141–146. URL : <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.63.25>
6. Приленський І. Поняття цивільно-правової відповідальності сторін за договором. *Юридичний вісник*. 2021. № 2021. С. 159–165. URL : <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2.2169>

7. Парасюк В. М. Теоретичне обґрунтування сутності підстави цивільно-правової відповідальності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2020. № 1. С. 45–49. URL : http://apnl.dnu.in.ua/1_2020/13.pdf
8. Постанова Верховного Суду від 6 липня 2023 р. у справі № 917/1093/21. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112836537>

REFERENCES

1. Bilenko, M. (2021). On the issue of civil liability in the context of the unification of legislation. *Current Issues of National Jurisprudence*. 6, 23–27. URL : <https://doi.org/10.32782/392214> [in Ukrainian].
2. Ivashchenko, V. (2019). Civil liability as a type of legal liability. *Juridical Scientific and Electronic Journal*. 2/2019, 66–69. URL : http://www.lsej.org.ua/2_2019/18.pdf [in Ukrainian].
3. Civil Code of Ukraine dated 16 January 2003 No. 435-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> [in Ukrainian].
4. Komarnytska, I., & Butsiak M. (2023). Concepts, signs and types of civil liability. *Juridical Scientific and Electronic Journal*. 2/2023, 159–162. URL : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/35> [in Ukrainian].
5. Zozulyak, O., & Paruta, Y. (2021). Prospective directions of improvement of civil liability. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*. 63, 141–146. URL : <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.63.25> [in Ukrainian].
6. Prylenskyi I. The concept of civil liability of the parties to the contract. *Legal Bulletin*. 2021, 159–165. URL : <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2.2169> [in Ukrainian].
7. Parasiuk V. Theoretical substantiation of the essence of the civil liability. *Current Issues of National Jurisprudence*. 1, 45–49. URL : http://apnl.dnu.in.ua/1_2020/13.pdf [in Ukrainian].
8. Resolution of the Supreme Court dated 6 July 2023 in case No. 917/1093/21. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112836537> [in Ukrainian].

M. M. Tereshchuk. PECULIARITIES OF THE CONCEPT AND ESSENCE OF LIABILITY IN CIVIL LAW OF UKRAINE

The article examines the key aspects and issues related to legal liability in Ukrainian civil law. Liability is a fundamental institution that ensures stability and predictability of civil legal relations, as well as protection of the rights and freedoms of participants to civil turnover. In the context of dynamic changes in socio-economic relations and the legal environment, there is a need to clarify theoretical approaches to defining the essence of liability. The analysis of recent legal research shows that legal liability has become an independent complex legal institution which requires a deeper doctrinal analysis. The article focuses on the insufficient elaboration of theoretical aspects of liability, the lack of common approaches to the interpretation of the content of this concept and contradictions in law application. The purpose of the article is to make a comprehensive study of the theoretical and practical aspects of liability in Ukrainian civil law, to define the basic concepts, to analyze various approaches to the definition of civil liability, and to identify the problems and prospects for improving legislation. The author emphasizes that legal liability is a type of social liability which occurs for violation of various social norms. The article deals with the concept of legal liability, its forms and peculiarities of application in civil law. In particular, the author describes the possibility of liability in civil law relations without state coercion, which makes it unique in comparison with other types of liability. The author also analyzes the differences between legal liability and other legal remedies, focusing on the property nature of civil liability, its compensatory nature and equality of participants to legal relations. The conclusions of the article emphasize the need for further scientific research to improve legal provisions and doctrinal approaches, which will contribute to the efficiency of law enforcement in Ukraine.

Key words: civil law, liability, damages, compensation, property relations.

Стаття надійшла до редакції 28 серпня 2024 року